

ходження та поширення зрубної культури, уточнив хронологію пам'яток доби пізньої бронзи, окреслив соціальну структуру суспільства носіїв зрубної культури, розробляв проблему топографії та класифікації поселень зрубної культури на Дону та Сіверському Дінці. З середини 70-х рр. і до останніх днів свого життя М. М. Чередниченко зосередив свої зусилля на вивченні історії розвитку колісного транспорту на півдні Східної Європи. Багаторічні спостереження та відкриття у цій сфері викладені у рукописі монографії «Стародавній колісний транспорт степової смуги Східної Європи», підготовленої до друку. Він мав намір захистити її як докторську дисертацію.

Працюючи у секторі енеоліту-бронзи ІА АН України (1979—1992 рр.), М. М. Чередниченко став співавтором колективної монографії «Культуры эпохи бронзы на территории Украины», 1986, та 1 тому «Археологии Украинской ССР», 1985; досліджував пам'ятки типу Пивихи, брав участь у розкопках поселень сабатинівської культури на Південному Бузі, де плідно провів свій останній польовий сезон 1992 р. З весни 1992 р. М. М. Чередниченко став готувати до друку монографічне видання Бердянського кургану. Близько 50-ти наукових праць та низка рукописів становлять вагомий науковий спадщину М. М. Чередниченка.

М. М. Чередниченко залишається у пам'яті археологів як розумна людина непересічного таланту, що виторувала свій неповторний шлях у науці і наших серцях.

КЕРЧЕНСЬКИЙ МУЗЕЙ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Е. В. Яковенко

В Керчі з 15 по 19 жовтня 1991 р. тривала Міжнародна археологічна конференція, присвячена 165-річчю одного з найстаріших на Україні — Керченського музею старожитностей. Саме під такою назвою його було засновано 1826 року. До цієї важливої події у культурному житті Росії XIX століття мали відношення такі видатні діячі, як археолог-аматор Поль Дюбрюкс та піонер вітчизняної класичної археології (пізніше Керченський градоначальник) І. О. Стемповський; саме за ініціативою останнього і було створено на півдні Росії два археологічні музеї — у 1825 в Одесі, а через рік, у 1826, в Керчі.

Основою Керченського музею старожитностей стала приватна колекція П. Дюбрюкса, який мав уже достатній досвід у розкопках курганів у Керчі та її околицях, а також, завдяки фаху військового топографа, складав разом із Стемповським плани боспорських городищ — Пантікапея, Мірмекії, Тірітаки. На той час оборонні споруди і рештки будівель на території цих широко відомих зараз пам'яток були ще добре помітні на поверхні. Пізніше, під час інтенсивної забудови міста, все, що було на поверхні — рештки храмів, житлових споруд, було значною мірою використано як будівельний матеріал. Тому не дивно, що, перебуваючи проїздом у Керчі восени 1820 року, О. С. Пушкін писав своєму братові про розчарування від зустрічі із стародавнім містом, бо на поверхні він майже нічого не помітив від античної цивілізації, що існувала тут тисячу років, а до сенсаційних відкриттів на території Боспору було ще дуже далеко...

Ювілейна конференція зібрала у стародавній Керчі чимало спеціалістів з Києва, Москви, С.-Петербурга, Сімферополя, Тбілісі та інших міст. Ми запросили на своє урочисте свято і зарубіжних колег із Сполучених Штатів, Франції, Німеччини, Греції, Польщі, завітала і жінка посла Великої Британії леді Брейтвейт, за фахом археолог-мистецтвознавець.

Порядок денний конференції щодня складався з двох частин: зранку заслуховували і обговорювали доповіді, а у другій половині дня всі учасники конференції брали участь в екскурсіях до античних пам'яток: Пантікапея, Німфея, Тірітаки, царського кургану і фортеці Єнікале, Тамані, де нещодавно створено археологічний музей, присвячений історії стародавньої Гермонаси.

Цікавою була наукова програма конференції: заслухано 17 наукових доповідей, в тому числі дві доповіді — В. П. Толстікова і Н. З. Куніної безпосередньо на місцях розкопок Пантікапея і Німфея. Частина доповідей була присвячена історії Керченського археологічного музею. Так, у доповіді «Керченському музею старожитностей 165 років» (Е. В. Яковенко, Н. Н. Сімонова) висвітлювалася діяльність видатних археологів — дослідників Боспору — Люценка, Шкорпіла, Марті, які у різні часи завідували музеєм і доклали багато зусиль як до археологічних розкопок керченських старожитностей, так і поповнення музейних колекцій. Особлива увага у доповіді була звернена на діяльність Люценка, що першим вдумливо і професійно поставився до ведення польової документації, створював перспективні плани археологічних досліджень і першим зайнявся реставрацією і охороною пам'яток. Так, за його часи було відреставровано й перетворено на музейний комплекс Царський курган. Вчені, сучасники Люценка, називали часи його діяльності в Керчі «епохою Люценка», що докорінно відрізнялася від його попередника — «гробкопача» Ашика, який мав єдину мету — пошуки коштовностей для Імператорського Ермітажу.

Значною була і діяльність Шкорпіла — першого професіонала на цій посаді. Знання класичних мов дозволяло йому дешифрувати і коментувати численні написи із епіграфічної колекції музею, його унікального лапідарного зібрання. Публікації Шкорпіла були завжди подією у наукових колах не тільки Росії, а й за її межами. Особливістю діяльності Шкорпіла-директора стала запекла боротьба з грабіжниками стародавніх поховань, що займалися підпільною спекуляцією антикваріату. Це і призвело до його трагічної загибелі у 1918 році.

І, нарешті, Марті — перший після Жовтня директор музею, за часів якого музей перетворився на науково-просвітний центр, осередок знайомства молоді й інших громадян міста із досягненнями античної цивілізації.

Марті був не лише музейним працівником, йому належать цікаві дослідження як у самому місті (розкопки на горі Мітрідат, городищі Тірітака та ін.), так і на території боспорської хори біля сіл Марфовка, Киз-Аул, на городищі Кітей. Численні публікації Марті і його книга «Сто лет Керченского музея», видана у 1926 р. значно поповнили вітчизняне антикознавство.

У доповіді відзначена цікава деталь: під час проведення 100-річного ювілею, який відзначався у 1926 році, учасники урочистої конференції прийняли рішення відкрити у Керчі на базі музею філіал ДАІМК (тодішній Інститут археології); підпис під цим рішенням поставили такі видатні вчені, як академіки Марр, Бартольд, професори Нікольський, Городцов. Безсумнівно, ця пропозиція була виважена і мала під собою серйозну підставу, а саме — унікальні колекції Керченського музею і всесвітньо відомі пам'ятки Боспору. На жаль, це рішення не було втілене у життя, навпаки, з роками археологічні пам'ятки Керченського регіону, його археологічний музей загубили свої значення наукового осередка. Особливо після того, як не стало видатних боспорознавців В. Д. Блаватського і В. Ф. Гайдукевича, музей перетворився на другорядний краснавчий, археології віддавалося все менше експозиційних площ. Тому створення у 1988 році Керченського заповідника сприймається як надія всієї наукової громадськості на широке використання наукового потенціалу археологічних зібрань, реставрацію археологічних пам'яток, відкритих багаторічною діяльністю експедицій ДМІМ, Ермітажу та ЛВІА.

Історії колекції червонофігурної кераміки Керченського музею була присвячена доповідь головної хоронительки фондів Боровкової В. М. Особливу увагу вона звернула на вази, що являли собою більшість колекції до 1941 р. На жаль, під час війни, в евакуації, вони загинули при бомбардуванні музею в Армавірі. Решта колекції в роки окупації Керчі була вивезена до Німеччини; після повернення її експонати були депаспортизовані, тому великі зусилля докладаються зараз науковими співробітниками до відновлення документації і встановлення місця знахідки цих експонатів.

Другий рік існує в заповіднику постійно діюча охоронна експедиція. Результатами її робіт було присвячено кілька доповідей. В. М. Зінко дав інформацію про загальний характер роботи експедиції: проведено розкопки більш як на 10 об'єктах під забудову житлових споруд і розвиток міських комунікацій. На схилах гори Мітрідат досліджено Пантікапейський некрополь перших століть нашої ери (34 ґрунтових могили і 6 склепів), де зібрана прекрасна колекція скляного посуду і золотих ювелірних виробів. У центрі міста, на площі понад 1,8 тис.м², проведено вивчення кварталів античного Пантікапея і середньовічного Боспору. Це дало змогу переглянути відомості про межі і характер забудови цих пам'яток. Розпочалися дослідження там, де ще у 1951—1955 роках проводив розкопки В. Ф. Гайдукевич; тут виявлено могильник, на якому простежено як обряд тілопокладення, так і кремації. На завершення доповіді В. М. Зінко висунув пропозицію про створення на базі заповідника Боспорського археологічного центру.

Охоронним розкопкам були присвячені доповіді М. Ф. Федосєєва (Керч) — «Поселення Госпіталь» і О. Д. Чевельова (Керч) — «Античний некрополь на горі Хроні», у яких висвітлені цікаві знахідки останніх років на хорі Боспору.

Слід звернути увагу на комплекс напівземлянок кінця V — середини IV ст. до н. е. на поселенні Госпіталь, де знайдена значна кількість амфорних клейм і графіті на чорнолаковому кілку (Федосєєв). На горі Хроні досліджено 37 поховань, серед яких особливо цікавою виявилася кремація знатного воїна рубежу V—IV ст. до н. е. з численною зброєю: уламками бронзового обладунку, 15 залізними наконечниками списів і дротиків. Цікаво, що три підтоки списів були інкрустовані золотим дротом. Тут же знайдено кілька десятків бронзових наконечників стріл. Скоріше за все, це було поховання знатного скіфського воїна, так званого «елінізованого скіфа», що дуже нагадує синхронні поховання у складі Німфейського некрополя.

Кілька доповідей торкалися проблем контактів Боспору із Римською імперією. В. Шуллер (Німеччина) назвав свою доповідь «Романізація Чорного моря». Це була інформація-коментар напису договору між Римом і м. Калатіс, що, вірогідно, пов'язано з походом Лукула у 70—71 рр. н. е., коли Калатіс була взята. Доповідач навів кілька прикладів, на підставі яких маємо можливість говорити про поширення серед громадян Калатіса латинської мови — текст договору написаний латиною. З Калатіса, як повідомив В. Шуллер, відомо ще 14 написів латинською мовою; автор вважає, що ще свідчить про наявність у місті якихось службовців — чиновників Риму.

Дослідження відносно перебування римлян на Боспорі виклав у своїй доповіді М. Ю. Трейстер (Москва). Основою його доповіді стали нові матеріали з розкопок Пантікапея за останні роки (золоті ресурси Юлія Цезаря 45—44 рр. до н. е., фібули типу «Аудіса» та ін.). Автор вважає, що між Боспором і Римом існували дипломатичні, політичні і військові контакти, коли не тільки боспорці-воїни перебували в межах імперії, а і римляни знаходилися на території Боспору. Зокрема, йдеться про вірогідність перебування певного контингенту легіонерів у Пантікапеї на момент боротьби між Діамією і Асандром або в період походу Полемона. Знахідка фібули

«Ауциса» може свідчити або про наявність на Боспорі римського війська під час римсько-боспорської війни 45—49 рр. н. е., або про службу деяких боспорців у допоміжних військах імперії вздовж лімеса у Подунав'ї, Близькому Сході і Малій Азії.

Боспор римського часу було висвітлено також у доповідях В. А. Хршановського (С.-Петербург) «Грунтові могили I—II ст. н. е. на некрополі Ілурата» і О. О. Масленнікова «Еволюція організації оборони хори Європейського Боспору». Повідомлення В. А. Хршановського мало інформативний характер, йшлося про 30 ґрунтових поховань, досліджених останнім часом на Ілуратському некрополі. Цікаво, що поряд із похованнями воїнів знайдено 5 поховань коней і 3 поховання кінських черепів, біля яких були захоронені і кінські ноги.

О. О. Масленніков (Москва), давши короткий огляд розвитку хори і системи її охорони в VI — середині III ст. до н. е., детально зупинився на організації боспорських володінь римського часу. Він вважає, що, починаючи з Асандра, система укріплень посилюється, будуються суцільні лінії оборони і спеціально укріплені поселення. Ці постійні доповнення системи оборони тривають аж до початку III ст. н. е. і саме ця політика сприяла виникненню Ілурата і Савроматії. У другій половині III ст. насувається загроза із степу, територія хори різко скорочується, більшість поселень гине.

Завдяки охоронним розкопкам заповідника дослідники одержали можливість на основі нових матеріалів знову звернутися до проблеми середньовічної Керчі. Цій темі була присвячена доповідь А. І. Айбабіна (Сімферополь) «Про датування ранньосередньовічного некрополя Пантікапея». Взявши за основу орлиноголової пряжки і фібули типів «Аквілея» і «Сіракузи», доповідач доводить, що некрополь Пантікапея використовувався і після першої половини VII ст. Тому теза про запустіння міста в ці часи, висунута у свій час І. П. Засецькою, не відповідає дійсності. Тим більше, що під час охоронних розкопок біля церкви Іоанна Предтечі виявлені будівельні рештки VII—IX ст.

Кілька доповідей були пов'язані з мистецькознавчим аналізом археологічних пам'яток Боспору. Так, Т. А. Матковська (Керч) провела детальний розгляд жанрів рельєфів на надгробних стелах Керченського лапідарія; нею виділено 6 напрямків — побутовий, батальний, натюрморти тощо. Цікаво, що кожен з майстрів, незважаючи на релігійні канони, намагався передати реальні образи своїх сучасників. Це дає можливість боспорознавцям краще зрозуміти життя наших віддалених предків у їх безпосередньому оточенні.

О. А. Зінько (Керч) звернулася до перспективи вивчення розписних склепів Боспору, якими, фактично з часів М. І. Ростовцева, спеціально майже ніхто не займався. Зараз необхідно скласти нову програму вивчення цих унікальних пам'яток, куди повинна увійти їх паспортизація (частина склепів, відомих Ростовцеву, зараз загублена), виявлення нових склепів у зв'язку з охоронними дослідженнями і, нерешті, складення проектів їх реставрації. Все це вимагає створення спеціальної творчої групи, куди б увійшли реставратори, археологи, спеціалісти-ідрологи, враховуючи обводнення багатьох боспорських склепів, в тому числі і склепу Деметри. Унікальні боспорські розписні склепи необхідно рятувати якнайшвидше.

Цікавий мистецькознавчий аналіз провела О. О. Іваніна (Керч), вивчаючи візантійську таріль XIII ст. Це знахідка 1990 р. в межах стародавнього Корчева (Кооперативний провулок), де ведуться охоронні розкопки під будівництво нової ПТС. За рядом ознак — странністю виконання малюнка (птах у медальйоні), системою орнаменту, формою блюда і його якістю, автор дослідження вважає, що це візантійський імпорт, вироблений, можливо, у Константинополі. При порівнянні з аналогічними знахідками видно, що Керченську таріль можна віднести до тарелей з так званим «мармуроподібним» орнаментом, що за Макаровою датується XVII—XVIII ст.

На конференції йшлося і про нові засоби археологічних досліджень. Т. М. Сmealова (С.-Петербург) продемонструвала результати археофізичних досліджень на археологічних пам'ятках, які руйнуються і вимагають негайних охоронних розкопок... Завдяки застосуванню археофізичного методу дослідник може раціонально обрати місце розкопок, провести експрес-розвідку, окреслити межі охоронної зони та ін. Таким чином, археофізичні методи не тільки полегшують справу дослідника, а й дозволяють одержати багато «ажливої» додаткової інформації.

Велику увагу і зацікавленість всіх учасників конференції викликав «круглий стіл», що відбувся 18 жовтня. В ньому взяли участь радянські і зарубіжні спеціалісти. Обговорювали можливість міжнародного співробітництва, а саме: участь у розкопках на території заповідника, обмін спеціалістами, стажування спеціалістів у наукових закладах США, Німеччини і Франції, використання поліграфічної бази зарубіжних країн для друкування буклетів, каталогів, альбомів з унікальними експонатами з фондів Керченського заповідника. Кілька пропозицій відносно міжнародного співробітництва надала леді Брейтвейт — влаштувати пересувну виставку на основі колекцій Керченського археологічного музею для експонування в Англії, організувати морський круїз по античних містах Боспору; можливо, організувати спеціальне товариство, наприклад, «Товариство друзів російської (чорноморської) археології», яке б випускало спеціальний бюлетень.

О. Вонсович (Польща) запропонувала скласти «Каталог боспорських пам'яток» на матеріалах, що знаходяться в музеях різних країн; вони свого часу були вивезені з Керчі і потрапили до Лувру, Британського музею тощо. Крім того, вона розповіла про реставраційну лабораторію Інституту археології АН Польщі, де можна провести серію цікавих аналізів боспорського металу і скла.

В. Шуллер запропонував публікувати дослідження і інформацію відносно Боспорської археології у спеціальних журналах Німеччини, зокрема, в археологічному журналі університету м. Констанц.

К. Маттуш (США) звернула увагу на необхідність підготовки карт з позначенням археологічних пам'яток та їх короткою науковою анотацією кількома мовами. Вона запевнила, що її університет (Джордж Мейсон Юніверсіті) зможе допомогти із виданням таких карт-путівників.

В. П. Толстіков (Москва) підтвердив можливості своєї експедиції, що постійно працює на акрополі Пантікапея, прийняти кілька зарубіжних спеціалістів із студентами і запропонувати їм окрему ділянку для досліджень з наступною самостійною публікацією археологічних матеріалів (без їх вивезення). Під час перебування в експедиції іноземні студенти можуть прослухати курс лекцій з історії Боспору.

Учасники «круглого столу» прийняли рішення про необхідність, на основі одержаних пропозицій, скласти перспективний план міжнародного співробітництва. Вирішено звернутися до ЮНЕСКО з проханням підтримати цю програму і всіляко сприяти врятуванню унікальних пам'яток Керченського регіону, що належать не лише народові Криму, України, а й всьому цивілізованому людству.

В останній день засідань конференції, 19 жовтня, одногослосно було прийнято ще один важливий документ — звернення до Ради Міністрів Криму і Керченської міської Ради. В ньому йдеться про необхідність негайно звернути увагу на жалюгідний стан археологічних пам'яток Керченського заповідника і зробити все можливе, щоб урятувати унікальне національне надбання від остаточного зруйнування.

Одержано 12.02.1992

Про роботу спеціалізованої Ради Інституту археології АН України у 1991 р.

Протягом 1991 р. Радою було проведено 10 засідань, на яких захищено 4 дисертації на здобуття ступеня доктора історичних наук і 5 — кандидата історичних наук. Тематика захищених робіт охоплює основні напрямки археологічної науки сьогодення. Докторські дисертації присвячені проблемам походження індоєвропейських прабатьківщин, археології доби бронзи і раннього залізного віку різних регіонів України, історії Херсонеса, південноруським землям IX—XIII ст. Теми кандидатських дисертацій стосуються питань доби бронзи, раннього залізного віку, античності і давньоруської археології. Всі теми є складовими частинами державних наукових програм. Наукові результати розглянутих робіт використовуються при написанні узагальнюючих праць з стародавньої історії, у спеціальних монографіях, підручниках, статтях і методичних посібниках.

Докторська дисертація В. О. Сафронова «Індоєвропейські прабатьківщини» у вигляді опублікованої монографії успішно захищена у травні 1991 р. Робота виконана на історичному факультеті Горьківського державного університету (м. Нижній Новгород). Дослідження В. О. Сафронова присвячене розробці археологічного аспекту проблеми локалізації праїндоєвропейців після розпаду їх культурно-лінгвістичної єдності. Досліджувана епоха — VI—III/II тис. до н. е. Для вирішення проблеми залучено матеріали більше тридцяти археологічних культур Європи, Малої Азії і Середнього Сходу. Найбільш важливим досягненням роботи є виділення трьох великих праїндоєвропейських ареалів в Центральній Анатолії, обґрунтування тези про виникнення на Дунаї найдавнішої цивілізації Сходу, обґрунтована гіпотеза про виникнення найдавнішого кочівництва в надрах праїндоєвропейської цивілізації. Обговорення цих та інших проблем викликало жваву дискусію, в якій взяли участь д. і. н. В. Ф. Генінг, д. і. н. Е. А. Балагурі, к. і. н. Ю. О. Шилов.

О. П. Моця успішно захистив докторську дисертацію «Південноруські землі у IX—XIII ст. (за даними поховальних пам'яток)». Робота виконана у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН України. В роботі проаналізовано всі відомі свідчення про поховальний обряд давньоруського населення півдня Східної Європи, вперше матеріали поховань використані для демографічних реконструкцій в окремих мікрорегіонах, розглянуто особливості соціально-економічного і етнічного розвитку на підставі однієї з найбільш масових категорій археологічного матеріалу — поховальних комплексів. В дискусії взяли участь д. і. н. М. Ю. Брайчевський, С. О. Висоцький, Д. Н. Козак. Вона стосувалась питань визначення кордонів південноруських земель, залежності подієзаму і монотеїзму від структур рабовласницької і феодальної формацій, шляхів проникнення православ'я на Русь.

Л. І. Крушельницька успішно захистила докторську дисертацію у вигляді наукової доповіді на тему «Північно-Східне Прикарпаття в епоху пізньої бронзи і раннього заліза (проблеми етнокультурних процесів)». Робота виконана у відділі археології Інституту суспільних наук АН України (м. Львів). Дисертація підбиває підсумки дослідження широкій етністичній проблемі, вона написана на підставі джерел, зданих автором у процесі багаторічних розкопок в західних областях України, в ній викладена історія Північно-Східного Прикарпаття і Волині середини